

ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİ BİZANS SİKKELERİ (2005-2017)

BYZANTINE COINS IN ERZURUM ARCHAEOLOGICAL MUSEUM (2005-2017)

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 12 Mayıs 2021	Received: May 12, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 19 Mayıs 2021	Peer Review: May 19, 2021
Kabul: 11 Ekim 2021	Accepted: October 11, 2021

DOI : 10.22520/tubaked2021.24.004

Kasım OYARÇIN * - Merve PAYVEREN **

ÖZET

Bu çalışmanın konusunu, Erzurum Arkeoloji Müzesi envanterine 2005-2017 yılları arasında kaydedilmiş 123 adet Bizans sikkeleri oluşturmaktadır. Makalede, incelenen sikkelerin her ne kadar buluntu yerleri belirli olmamasına rağmen, müzeye geliş yöntemlerine ve sikkelerin dönemseller dağılımına bakıldığında, Erzurum ve çevresinin sikke dolaşımının temsil edildiği gözlemlenmektedir. 2 adedi altın ve 121 adedi ise, bronz olan sikkelerin en erkeni I. Anastasius (MS 491-518), en geç tarihli ise, I. Manuel Komnenos Dönemi'ne (MS 1143-1180) tarihlenmektedir. Bizans döneminde geniş bir tarih aralığı boyunca 13 farklı imparator ve çok sayıda Anonim Follis örneklerinin bulunduğu sikkeler; Antiokheia, Konstantinopolis, Nikomedia ve Thessalonika olmak üzere 4 farklı darphanede basılmışlardır. Çalışma kapsamında, Erzurum Arkeoloji Müzesi envanterinde bulunan 123 adet sikkelerin katalogları ve genel değerlendirilmesi yapılmış ve çevre kentlerdeki yayımlanmış sikke buluntularıyla karşılaştırılarak sikkelerin dolaşımı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sikkelerin dolaşımı değerlendirilirken, daha önce Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bizans sikkelerinin yayımlandığı çalışmalardaki veriler de kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, Erzurum ve çevresinin Bizans dönemi tarihi ile sikke buluntularının dağılımı konusunda ilişkiler kurulup birtakım verilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Arkeoloji Müzesi, Theodosiopolis, Bizans, Sikke, Dolaşım.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Samsun-TR.

e-posta: kasimoyarcin@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5994-8638

** Y. Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Samsun-TR

e-posta: payveren.m@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9140-7057

ABSTRACT

Subject of this study is 123 Byzantine coins registered in the inventory of Erzurum Archaeological Museum in the years between 2005-2017. The study puts forward that coin circulation in Erzurum and its territories is represented considering the methods to bring those coin to the museum and regional distribution of coins although the find places of the coins examined in the article are not certain. The oldest coins 2 of which are gold and 121 of which are bronze date back to Anastasius I (491-518 AD) and newest coins date back to Manuel I Komnenos Period (1143-1180 AD). Coins that were used in the Byzantine Period by 13 emperors in a very long term and have various anonymous folles samples were printed in 4 mints; Antioch, Constantinople, Nicomedia and Thessalonica. Within the scope of the study, catalogs of 123 coins in the inventory of Erzurum Archaeological Museum were prepared and the coins were generally assessed. In addition, coins were compared to the coin findings in the nearby cities and circulation of coins were reviewed in detail. While circulation of coins was evaluated, data that were used in the studies on Byzantine coins in Erzurum Archaeological Museum were also used. In conclusion of the study, it is found that Erzurum and its territories have a relationship with Byzantine history and distribution of coin findings. With reference to those findings, some data were obtained.

Keywords: Erzurum Archaeological Museum, Theodosiopolis, Byzantine, Coin, Circulation.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Erzurum, MS 5. yüzyılın başlarında Karin ya da Karinitis adıyla bilinen küçük bir yerleşimdi (Herzfeld 1968: 118; Adontz 1970: 17, 115). II. Theodosius Dönemi'nde (MS 402-450), komutanlarından Anatolius tarafından stratejik öneminden dolayı bir garnizon kenti olarak geliştirilmiş, etrafı surlarla çevrilmiş ve kentte imparatora ithafen Theodosiopolis adı verilmiştir (Chamich 1827: 210-211; Morgan 1918: 36; Weissbach 1934: 1928, 1937; Lynch 1967: 199; Adontz 1970: 119; Gandzakets 1986: 9-10; Eğilmez 2004: 34; Pamuk 2006: 33). Bizans İmparatorluğu, Sasani tehditlerine karşı doğu sınırlarının güvenliğine önem vermiş ve Theodosiopolis merkezli bir komutanlık oluşturularak şehrin savunma hattı güçlendirilmiştir (Croke - Crow 1983: 159; Sinclair 1989: 274-275; Eğilmez 2007: 196). Theodosiopolis, MS 502 yılında Sasani hakimiyetine girmiş, Bizans İmparatoru I. Anastasius (MS 491-518) çok geçmeden kenti geri almıştır (Ostrogorsky 2017: 65). Theodosiopolis'un Bizans İmparatorluğu zamanındaki en parlak yılları I. Iustinianus Dönemi (MS 527-565) olmuştur. I. Iustinianus, Theodosiopolis'te su kemerleri başta olmak üzere, kaleyi ve büyük kiliseyi yaptırarak Theodosiopolis'in yeni baştan imar olmasını sağlamıştır (Procopius: 3.5.1-12; Adontz 1970: 122-124). Heraclius'un tahtta geçiş aşamasındaki iç savaşı değerlendirmek isteyen Sasaniler, Bizans İmparatorluğuna yeniden savaş açmış ve MS 610 yılında Theodosiopolis Sasani hakimiyetine girmiştir (Sebeos 1998: 34, 113; Kaegi 2003: 67; Tek 2015: 125; Ostrogorsky 2017: 88; Mitchell 2020: 613). Heraclius 628 yılında Sasanilere karşı kazandığı zafer sonucunda Theodosiopolis'te yeniden Bizans hakimiyeti başlamıştır (Ostrogorsky 2017: 96). MS 656 yılında, İslam orduları Theodosiopolis'i fethetmeyi başarmış ancak kısa bir süre sonra Bizans İmparatorluğu geri almayı başarmıştır (Sebeos 1998: 34, 113; Kaegi 2000: 281, 294; Özyurt Özcan 2007a, 85). Bu tarihten sonra Theodosiopolis, Bizans İmparatorluğu ve İslam devletleri arasında sürekli bir savaş nedeni olmuş, Bizans İmparatorluğu MS 949 yılına kadar Theodosiopolis'te tam hakimiyet kuramamıştır (Özyurt Özcan 2007a, 86). MS 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bir Bizans *thema*'sı haline getirilen Theodosiopolis, Bizans İmparatorluğu'nun doğu topraklarında önemli bir konum elde etmiş ve doğudan gelen Türk akınları için bir tampon bölge olmuştur (Honigman 1970: 77-78). MS 1071 yılında Malazgirt savaşından sonrasında Theodosiopolis kenti, büyük ölçüde Türkleşme hareketine sahne olmuş ve kentin çevresi ele geçirildiği halde, 1080 yılına kadar Bizanslıların elinde kalmıştır (Yalçın 1992: 37; Grousset 2005: 614). Bu tarihten sonra Theodosiopolis'te Bizans hakimiyeti sona ermiş hisar komutanı Gürcü Grigor Bakhurian kenti Saltuklulara teslim etmiştir (Yinanç 1944: 111; Konukçu 1999: 654; Özyurt Özcan 2007a: 89; Çolakoglu 2014: 32).

Bizanslıların savaş dönemlerinde bir üs olarak kullandığı, kenti ele geçirmek isteyen devletlerin ise doğu kısmından başlayarak Anadolu'nun iç kısımlarına geçebilmek için stratejik bir merkez olarak gördükleri için Bizans Dönemi boyunca sürekli savaflara maruz kalıp el değiştiren Erzurum'un; Arkeoloji Müzesi envanterine 2005 yılı ve öncesinde kaydedilmiş 600 Bizans sikkesi daha önceki yıllarda çalışılmış olup konuyla ilgili iki yayın yapılmıştır (Özyurt Özcan 2007b: 1-16; Özyurt Özcan 2009: 539-550). Bu çalışma kapsamında ise, söz konusu yayınlar için müze çalışmaları gerçekleştirildikten sonra müze envanterine 2005-2017 yılları arasında kaydedilmiş; 121'i bronz, 2'si altın olmak üzere toplam 123 sikke ele alınmıştır. Erzurum Arkeoloji Müzesi koleksiyonuna 2005-2017 yılları arasında kaydedilmiş sikkelerin tamamının buluntu yeri belirli olmayıp müzeye satın alma, hibe veya el koyma gibi yollarla kazandırılmışlardır. Bununla birlikte ilgili kişilerin beyanlarına göre sikkelerin çoğunluğunun Erzurum ve çevresindeki kentlerde bulunmuş olduğu söylenebilir. Sikkelerin en erkeni MS 498 yılında yani I. Anastasius Dönemi'nde, en geç tarihli ise, I. Manuel Komnenos Dönemi'nde MS 1143-1152 yılları arasında darp edilmiştir. 123 adet sikkenin; 24 adedi, 13 farklı imparator adına basılmışken, sikkelerin 99 adetini *Anonim Follisler* oluşturmaktadır. Söz konusu *Anonim Follisler* içerisinde, A2, B, C, D, G ve I olmak üzere 6 farklı gruba ait örnekler bulunmaktadır. 51 alt varyasyona ayrılan A2 grubu *Anonim Follisler*'in müze envanterinde, 23 farklı varyasyonuna ait örnekler yer almaktadır (Kat. No. 16-69). Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans sikkelerinin büyük bir bölümü Konstantinopolis darplı olup Thessalonika darphanesi iki, Antiokheia ve Nikomedia darphanesine ait birer sikke örneği bulunmaktadır. II. Ioannes Komnenos Dönemi'ne (MS 1118-1143) ait iki altın sikke *hyperpyron* birimindeyken, 121 bronz sikkenin; 113'ü *follis*, 3'ü *yarım follis*, 2'si *decanumnia*, 2'si *pentanumnia* ve 1'i *yarım tetarteron* birimindedir (Çize. 1). Sikkeler genel hatlarıyla ikonografik olarak değerlendirildiğinde Bizans sikkelerinin gelişim süreçlerine uygun olarak erken dönem sikkelerinde imparator ve ailesinin tasvirleri sikkeler üzerinde yer alırken, ilerleyen zamanla ilahi kavramın yaygınlaşması ile imparator ve ailesi yerini Hz. İsa, Meryem gibi kutsal kişi tasvirlerine bıraktığı görülmektedir (Ünal 2015: 7). Katalogdaki ilk on beş sikkede ikonografik temanın odak noktası imparator iken, sonraki yedi sikkede ise ana tema Hz. İsa ve Meryem'dir. Katalogdaki I. Manuel Komnenos Dönemi'ne (MS 1143-1180) tarihlenen, çalışma kapsamında ele aldığımız sikkelerin en geç tarihli olan sikkenin ise ön yüzünde; imparatorun loros giyimli, sağ elinde labarum, sol elinde haçlı globus taşıyan büstü yer almaktadır (Kat. No. 123). Erzurum Arkeoloji Müzesi envanterine 2005-2017 yılları arasında alınan sikkelerin, biri I. Anastasius diğeri Heraclius Dönemine tarihlenen ikisinin üzerine bir delik açıldığı görülmektedir (Kat. No. 1, 12). Söz konusu sikkeler, ilk kullanım amacı olan ödeme aracı işlevini kaybettikten

sonraki bir dönemde üzerine bir delik açılarak artık farklı bir işlevde, amulet-talisman/takı aksamı olarak kullanılmışlardır (Lenger 2018, 317-326).

Erzurum Arkeoloji Müzesi'ne 2005 yılına kadar müze envanterine kaydedilmiş; 578'i bronz, 22'si gümüş olmak üzere toplam 600 adet Bizans sikkesi Özyurt Özcan tarafından çalışılmıştır (Özyurt Özcan 2007b: 1-16). Söz konusu çalışma içerisinde, 114 sikke hakkında olasılıkla düşük kondüsyonlu olmaları nedeniyle herhangi bir bilgi bulunmazken makaleden 486 sikkenin imparatora göre dağılımı çıkarılabilmektedir. Bu sikkelerin 150'si *Anonim Follis* iken, geriye kalan 336 sikkede 17 farklı imparatora ait sikke örnekleri bulunmaktadır (Çize. 2). Sikkelerin en erkeni I. Anastasius Dönemi'ne (MS 491-518) tarihlenirken en geç tarihli olan ise, III. Manuel'e (MS 1390-1417) aittir. 22 gümüş sikkenin 3'ü *hexagram*, 1'i *miliaresion*, 14'ü *asper*, 4'ü *billon aspron thrachy*'dir. Bronz sikkelerin birimlere ve darphanelere göre dağılımının, çalışmada her imparatorun sınırlı sayıda sikkesinin katalog bilgisi verildiği için, tespit edilmesi mümkün değildir. Bununla birlikte makalede sikkelerin büyük bir bölümünün Konstantinopolis, Nikomedia, Cyzicus ve Antiokheia darphanelerine ait olduğu ve II. Iustinus Dönemi'ne tarihlenen Thessalonika darphanesine ait 3 örneğin bulunduğu belirtilmektedir (Özyurt Özcan 2007b: 14). Yine katalogdan sikkelerin büyük bir bölümünün *follis* biriminde olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada 150 sikkenin olduğu ve her tipin bir tanımının verildiği *Anonim Follisler* sonraki yıllarda aynı yazar tarafından daha detaylı olarak ele alınmış ve her tipin müzede kaç örneği olduğu belirtilmiştir (Özyurt Özcan 2009: 539-550). H. Özyurt Özcan tarafından "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Anonim Sikke" başlığı altında yayımlanan çalışmada 150 sikke ele alınmıştır. Bu sikkelerin 54'ü A2, 36'sı B, 20'si C, 9'u D, 13'ü G ve 4'ü I grubu olmak üzere 136'sı *Anonim Follis* iken¹; 13 sikke, X. Constantinus (MS 1059-1067) ve 1 sikke de IV. Romanus Diogenes Dönemi'ne (MS 1068-1071) aittir.

Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans sikkeleriyle ilgili bütün çalışmalarda veriler birlikte değerlendirildiğinde; 2017 yılı sonuna kadar müze envanterine kaydedilen ve tanımlanabilen 609 sikkenin 249 adedinin *Anonim Follis* biriminde olduğu görülmektedir. Geri kalan 360 sikkenin imparatorlara göre dağılımına bakıldığında ise, 19

farklı imparatora ait sikke örnekleri içermektedir (Çize. 3). Grafiğe bakıldığında en dikkate değer konu I. Iustinianus, II. Iustinus ve II. Tiberius gibi MS 6. yüzyıla ait sikkelerinde yoğunluk görülürken, MS 7. yüzyıl sikkelerinde bölgenin Sasani hakimiyetine girmesi nedeniyle sikkelerin temsil oranında belirgin bir düşüşün görülmesidir. Dikkate değer bir diğer konu da, *Anonim Follis* birimindeki sikkelerdeki yoğunluktur. *Anonim Follisler*'de sayısal olarak görülen yoğunluğun tip çeşitliğine yansımada görülmemekte olup müze envanterinde 6 farklı gruba ait *Anonim Follis* örnekleri bulunmaktadır (Çize. 4). Her ne kadar H. Özyurt Özcan tarafından yayınlanan sikkelerin darphanelere ve birimlere göre dağılımı sayısal olarak verilmese de, katalog ve metin bölümündeki bilgiler sikkelerin darphanelere göre dağılımının bu çalışmada ele alınan sikkelerle uyumlu olduğu izlenimi vermektedir. Her iki çalışmadaki verilerden yola çıkarak 609 sikkenin büyük bir bölümünün darphanesinin Konstantinopolis ve biriminin *follis* olduğunun söylenmesi mümkündür. Konstantinopolis darphanesi dışında az sayıda da olsa Nikomedia, Cyzicus, Antiokheia ve Thessalonika darphanelerine ait sikke örnekleri de bulunmaktadır.

Erzurum ve çevresinin Bizans sikke dolaşımını daha iyi yorumlamak adına, yakın bölgedeki yayımlanmış kazı buluntuları ve müze örnekleri olan; Harput İç Kale, Ani, Aşvan kazıları ile Refahiye, Giresun, Malatya, Mardin Müzeleri Bizans sikkelerine değinmekte fayda vardır. 2014-2017 yılları arasında Harput İç Kalede gerçekleştirilen kazılarda 32 Bizans sikkesi bulunmuştur (Aytaç 2017, 140-153; Bayram 2019, 123-124). Sikkelerin dönemsel dağılımı; I. Iustinus (1), I. Iustinianus (1), Heraclonas (1), *Anonim Follis* (20), X. Constantinus (5), IV. Romanus (1) ve I. Alexius (3) şeklindedir. Sikkelerin dönemsel dağılımında ilk dikkati çeken konu Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde olduğu gibi *Anonim Follisler*'deki yoğunluktur. Yine Harput İç Kale sikke buluntularının büyük bir bölümünün Konstantinopolis darphanelerine ait olması ve *follis* birimindeki sikkelerden oluşması da Erzurum Arkeoloji Müzesi sikkeleriyle benzerdir. "1989-1998 Yılları Ani Kazıları Sırasında Ele Geçirilen Bir Grup Sikke" başlıklı yüksek lisans tezi kapsamında kazı çalışmalarında ele geçen 18 Bizans sikkesine de değinilmektedir (Karabulut Eser 2000: 123). Sikkelerin katalog bilgileri tezde verilmemiş olmakla birlikte çalışma içerisinde sikke resimleri verilmiştir. Sikke resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla sikkelerin sayısal dağılımı; I. Anastasius (1), *Anonim Follis* (12), X. Constantinus (5) şeklindedir. Aşvan projesi kapsamında, Elazığ ili sınırları içerisindeki Aşvan ve Taşkun Kaleleri'nde 1968-1972 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda bulunan 26 Bizans sikkesinin katalogu yayımlanmıştır (Micnicoll 1973: 187-188). Sikkelerin 2 adedi düşük kondüsyonlu olması nedeniyle tanımlanamazken, 20

¹ H. Özyurt Özcan tarafından 2007 yılında gerçekleştirilen çalışmada, X. Constantinus ve IV. Romanus sikkeleri dışında Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde 150 *Anonim Follis* olduğu belirtildiğinden dolayı olasılıkla bu çalışmada ele alınmayan 14 *Anonim Follis*'in düşük kondüsyonları nedeniyle hangi tipe girdiği belirlenememiştir (Sikkelerin sayısal verileri için bkz. Özyurt Özcan 2007: 9-12).

adedi *Anonim Follis*, 4 adedi ise, X. Constantinus dönemine tarihlenmektedir. Aşvan projesinde ve Ani kazılarında bulunan sikkelerin büyük çoğunluğunu, Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde olduğu gibi *Anonim Follisler* oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca *Anonim Follisler*'in tiplere göre dağılımına bakıldığında; A2 ve B tiplerinin temsil oranının yüksek olması açısından Aşvan, Ani ve Erzurum Müzesi Bizans sikkelerinin benzer olduğu görülmektedir.

Refahiye Müzesi envanterinde yer alan I. Iustinianus (1), M. Tiberius (1), Theophilos (1) ve X. Constantinus (1) ait 4 Bizans sikkesi yayımlanmıştır. Söz konusu dört imparatora ait sikkelerin benzerleri, Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde de bulunmakla birlikte çalışmada ele alınan sikkelerin müzedeki Bizans sikkelerinin küçük bir grubunu oluşturması nedeniyle sağlıklı bir karşılaştırılma yapılması mümkün değildir (Özdemir 2018: 107-119). "Giresun Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bizans Sikkesi" adlı yüksek lisans tezinin konusunu 100 sikke oluşturmaktadır. Bu sikkelerin 4'ü İznik ve 45'i Trabzon İmparatorluğuna ait sikkeler olup bu sikkelerin örnekleri Erzurum Arkeoloji Müzesi envanterinde bulunmamaktadır. Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki altın sikkelerin benzerleri de Giresun Müzesi'nde görülmemektedir. Giresun Müzesi envanterinde bulunan Bizans sikkelerinin 100'ünün incelendiği çalışmada değerlendirilen sikkelerin sadece 32'si bronzdur. Söz konusu sikkeler içerisinde I. Iustinus (1), I. Iustinianus (3), II. Iustinus (3), II. Tiberius (2), M. Tiberius (2), X. Constantinus (8), IV. Romanus (1) olmak üzere 7 farklı imparatora ve 6 farklı gruba ait *Anonim Follis* örnekleri bulunmaktadır. Sikkelerin 31'i *follis* ve 1'i *yarım follis* değerinde olup sikkelerin büyük bir bölümü Konstantinopolis darplıdır (Karaoğlu 2017: 273-275). Giresun ve Erzurum Müzesi bronz sikkelerinde aynı imparatorlara ait örneklerin bulunması, *Anonim Follisler*'in aynı grupları içermesi, sikkelerin büyük çoğunluğunun *follis* biriminde olması ve Konstantinopolis darplı olmaları açısından benzerdir.

Mardin Müzesi envanterinde bulunan 230 Bizans sikkesi yayımlanmıştır (Erdoğan 2015: 144-224). Erzurum Arkeoloji Müzesi ile Mardin Müzesi'nde yer alan Bizans sikkelerinin imparatorlara göre dağılımı karşılaştırıldığında dikkati çeken ilk konu; G, H, I ve K gruplarına ait birer örnek olmak üzere Mardin Müzesi'nde yayımlanmış sadece 4 *Anonim Follis* örneğinin olmasıdır (Çize. 5). Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde ve Anadolu genelinde çok sayıda yayımlanmış örneği bulunan *Anonim Follisler*'in Mardin Müzesi'nde temsil oranının oldukça düşük olması dışında yayımlanmış Bizans sikkelerinin imparatorlara göre dağılımının, Erzurum Arkeoloji Müzesi sikkeleriyle uyumlu

olduğu görülmektedir². Mardin Müzesi sikkelerinin birimlerine göre dağılımında büyük birimli bronz sikkelerin yani *follisler*'in temsil oranının oldukça yüksek olması Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans sikkeleriyle uyumludur. Mardin Müzesi Bizans sikkelerinin darphanelere göre dağılımında; Konstantinopolis darphanesini sırasıyla Antiokheia, Nikomedia, Cyzicus, Thessalonika, Alexandria, Kartaca ve Kıbrıs darphaneleri takip etmektedir. Erzurum Arkeoloji Müzesi 2005 yılı öncesi Bizans sikkeleriyle ilgili yapılan çalışmaların katalog bölümünde sikkelerin darphanelere göre dağılımı verilmemesinden sağlıklı bir karşılaştırma yapılması mümkün olmamakla birlikte mevcut verilerle her iki müzede de Konstantinopolis darphanesinin temsil oranının diğer darphanelere oranla oldukça yüksek olduğunun söylenilmesi mümkündür.

Malatya Arkeoloji Müzesi'nde yayımlanan 895 Bizans sikkesi ile Erzurum Arkeoloji Müzesi örnekleri karşılaştırıldığında hem sikkelerin imparatorlara göre dağılımının hem de *Anonim Follisler*'in temsil oranının yüksekliğinin birbiriyle uyumlu olduğu görülmektedir (Çize. 6). Erzurum Arkeoloji Müzesi sikkeleri gibi Malatya Arkeoloji Müzesi'ndeki bronz sikkelerin de büyük bir bölümü *follis* biriminde ve Konstantinopolis darplıdır. Malatya Arkeoloji Müzesi sikkelerinde Mardin Müzesi gibi Konstantinopolis darphanesini sırasıyla Antiokheia, Nikomedia, Cyzicus ve Thessalonika darphanesi temsil etmektedir (Demirel Gökalp 2009a: 217-250; Demirel Gökalp 2011: 191-200; Demirel Gökalp 2014: 137).

Harput İç Kale, Aşvan ve Ani kazıları ile Erzurum, Giresun, Malatya Müzeleri *Anonim Follisleri*'nin gruplara göre dağılımına bakıldığında en yüksek oranda temsil edilen grubun A2 olduğu görülmektedir (Çize. 7). Malatya Müzesi ve Erzurum Arkeoloji Müzesi *Anonim Follisleri*'nin Bizans sikkelerinin içerisinde temsil oranının tüm Anadolu'da olduğu gibi oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşın *Anonim Follisler*'in Mardin Müzesi'ndeki Bizans sikkelerinin sadece % 2'sini oluşturması oldukça ilginçtir. Mardin Müzesi sikkeleri dışında karşılaştırma yapılan kazı ve müzelerdeki *Anonim Follisler*'in gruplara göre dağılımı Erzurum Arkeoloji Müzesi ile oldukça benzer özelliklere sahiptir. *Anonim Follisler*'in Anadolu'da yayımlanmış Bizans sikkeleri içerisinde temsil oranının oldukça yüksek olması, Bizans askerlerinin hammadde, hazır mal, erzak gibi ihtiyaçlarının altın ve gümüş sikkeler yerine *Anonim Follisler* ile karşılanmasından kaynaklanmaktadır (Demirel Gökalp 2009a: 223).

² Anadolu genelinde bulunan bronz sikkelerin darp yılı ve buluntu yerlerine göre dağılımı için bkz: Demirel Gökalp 2017b: 392.

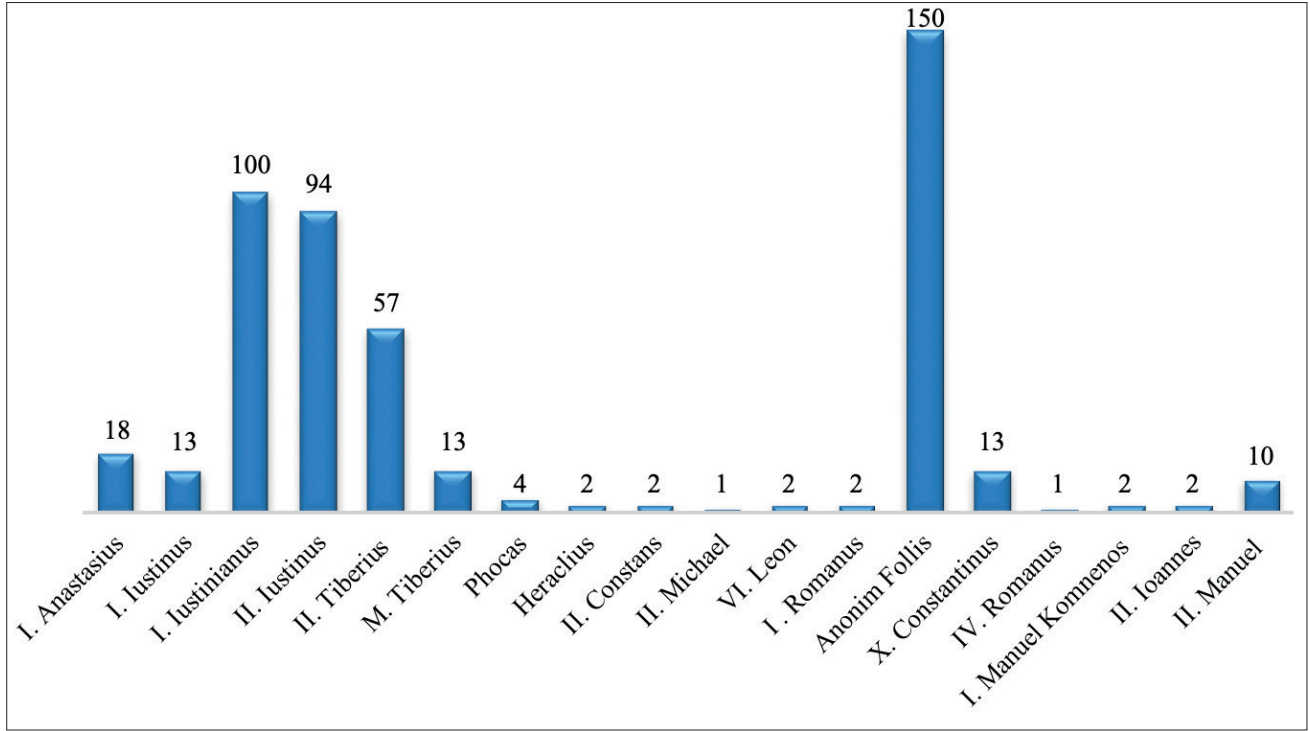
Erzurum Arkeoloji Müzesi sikkelerinin dönemsel dağılımı ve Erzurum çevresinin Bizans tarihi birlikte değerlendirildiğinde aşağıdaki yorumlarında yapılması mümkündür. I. Iustinianus Dönemi sikkelerinin temsil oranının yüksekliğinde; Bizans'ın en geniş sınırlarına ulaştığı, siyasi ve ekonomik olarak güçlü bir dönemi olması, Erzurum ve çevresinin doğuda yapılacak savaşlar için bir askeri üs görülmesi nedeniyle bu dönemde gerçekleştirilen yoğun imar faaliyetleri (Procopius: 3.5.1-12; Adontz 1970: 122-124) ve I. Iustinianus'un otuz sekiz yıl süren uzun iktidar dönemi etkilidir. II. Iustinus, II. Tiberius ve M. Tiberius dönemleri sikkelerinde görülen yüksek temsil oranı bölgede bu dönem içerisinde yoğun olarak gerçekleşen Bizans-Sasani savaşlarına bağlanabilir. Heraclius Dönemi sikke buluntularının, Anadolu geneline göre az sayıda temsil edilmesinde, Erzurum ve çevresinin bu dönemde Sasani hakimiyetinde olması ve savaşların daha çok Akdeniz ve Batı Anadolu'da yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır (Tek 2015: 123-136). Aynı durum MS 609 yılında Sasani hakimiyetine alınan Mardin için de geçerlidir. Anadolu genelindeki Heraclius Dönemi sikke buluntularına bakıldığında yoğunluğu imparatorun erken dönem sikkeleri oluştururken Mardin Müzesi'ndeki 15 Heraclius sikkesinin ikisi dışında tamamı imparatorun geç dönem sikkelerinden oluşmaktadır (Erdoğan 2015: 200-206). 612 yılında Sasani hakimiyetine giren Malatya'da daha geç Sasani hakimiyetine girmesine rağmen Heraclius sikkelerinin temsil oranı Anadolu geneline göre düşük seviyededir. Malatya Müzesi'nde, 18 Heraclius sikkesi bulunmakta olup bunların 13'ü imparatorun erken darplarıdır (Demirel Gökalp 2014: 57-61). MS 7. yüzyılın ikinci yarısından MS 9. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde Anadolu genelindeki sikke buluntularındaki belirgin azalmanın Erzurum Arkeoloji Müzesi sikkeleri için de geçerli olduğu görülmektedir. Söz konusu yüzyıllar içerisinde, Anadolu'nun, Bizans Dönemi'ndeki Altın Çağı, Sasani, Avar, Slav, Goth ve Arap istilalarıyla kesintiye uğramıştır (Foss 1975: 721). İstilalardan dolayı antik kentlerin çoğu terk edilmiş, ayakta kalabilenler ise akropollere çekilerek basit birer yerleşim karakterine bürünmüşlerdir (Foss 1996: 25; Çizmeli-Öğün 2004: 29). MS 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans'ın siyasi ve askeri gücünü yeniden elde edip yükselme devrine girmesiyle aynı doğrultuda sikke buluntularında da belirgin bir artış görülmekle birlikte Theodosiopolis ve çevresinde kesin Bizans hakimiyetinin sağlanmasının MS 949 yılında gerçekleşmiş olması nedeniyle sikke buluntularındaki artışın Anadolu'ya oranla daha geç başladığı gözlemlenmektedir. Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki *Anonim Follisler* ve X. Constantinus sikkelerinde görülen yüksek temsil oranında MS 949-1071 tarihleri arasında bölgenin Bizans hakimiyetinde olmasının ve Bizans'ın Türk akınları

için bölgeyi askeri bir üs olarak kullanmasının etkili olduğu söylenebilir. Erzurum'un MS 1081 sonrası Türk egemenliğine girmesiyle bronz sikkelerde bir kesilme görülürken az sayıda altın ve gümüş sikke örneği müze envanterinde bulunmaktadır. Sonuç olarak bakıldığında Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans sikkelerinin, çevre kentlerdeki yayımlanmış sikke buluntularıyla dönem, darp yeri ve birimlere göre dağılım açısından benzer özelliklere sahip ve bulunduğu bölgenin tarihini ve sikke dolaşımını temsil eden önemli numismatik veriler olduğu söylenebilir.

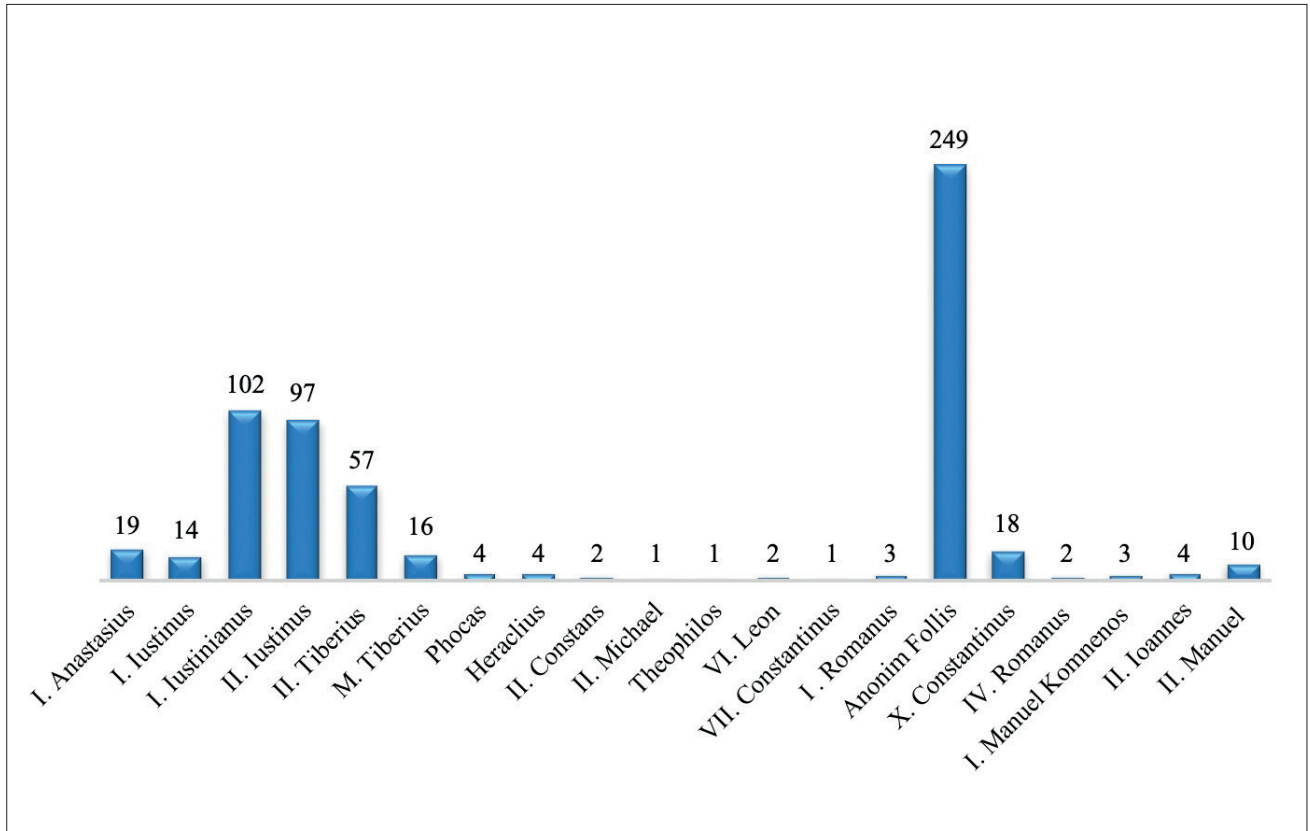
ERZURUM ARKEOLOJİ MÜZESİ BİZANS SİKKELERİ (2005-2017)

Darphane	CON					NIKO	ANT	TES		Toplam
	40	20	10	5	Hyperpyron			5	10	
I. Anastasius 491-518	1									1
I. Iustinus MS 518-527	1									1
I. Iustinianus 527-565	1	1								2
II. Iustinus 565-578	1			1		1				3
Mauricius Tiberius 582-602			1				1	1		3
Heraclius 610-641	1	1								2
Theophilos 829-842	1									1
VII. Constantinus 913-959	1									1
I. Romanus 920-944	1									1
Anonim Follis A2 976-1030/1035	54									54
Anonim Follis B 1030/1035-1042 (?)	12									12
Anonim Follis C 1042 (?) -1050	25									25
Anonim Follis D 1050-1060	2									2
Anonim Follis G 1065-1070	4									4
Anonim Follis I 1075-1080	2									2
X. Constantinus 1059-1067	5									5
IV. Romanus 1068-1071	1									1
II. Ioannes Komnenos 1118-1143					2					2
I. Manuel Komnenos 1143-1180									1	1
Toplam	113	2	1	1	2	1	1	1	1	123

Çizelge 1: Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkelerinin (2005-2017) İmparatorlara, Darphanelere ve Birimlerine Göre Dağılımı /
Distribution of Byzantine Coins Exhibited in Erzurum Archaeological Museum (2005-2017) according to Emperors, Mints and Units

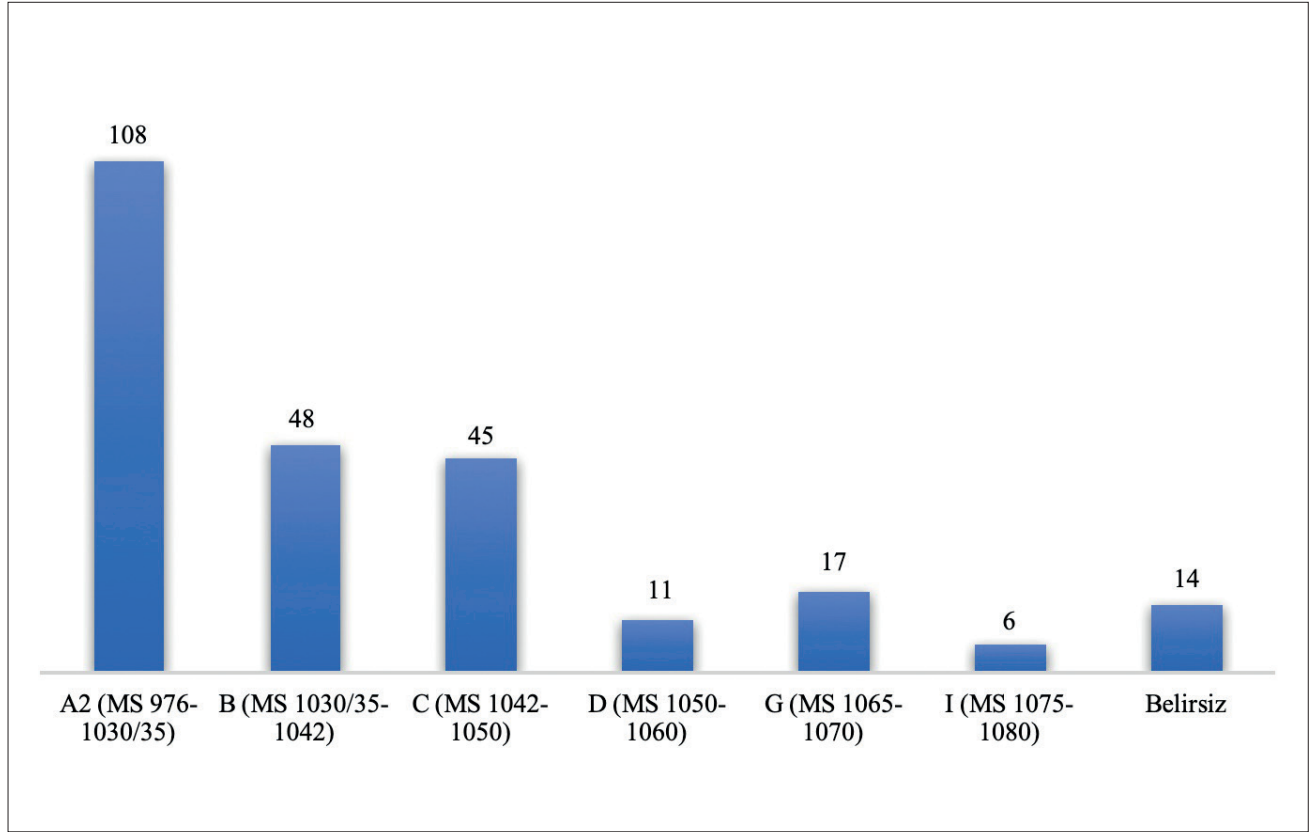

Çizelge 2: 2005 Yılı ve Öncesi Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkelerin İmparatorlara Göre Dağılımı / *Distribution of Byzantine Coins Exhibited in Erzurum Archaeological Museum Before 2005 according to Emperors* (Özyurt Özcan 2007b: 1-16)

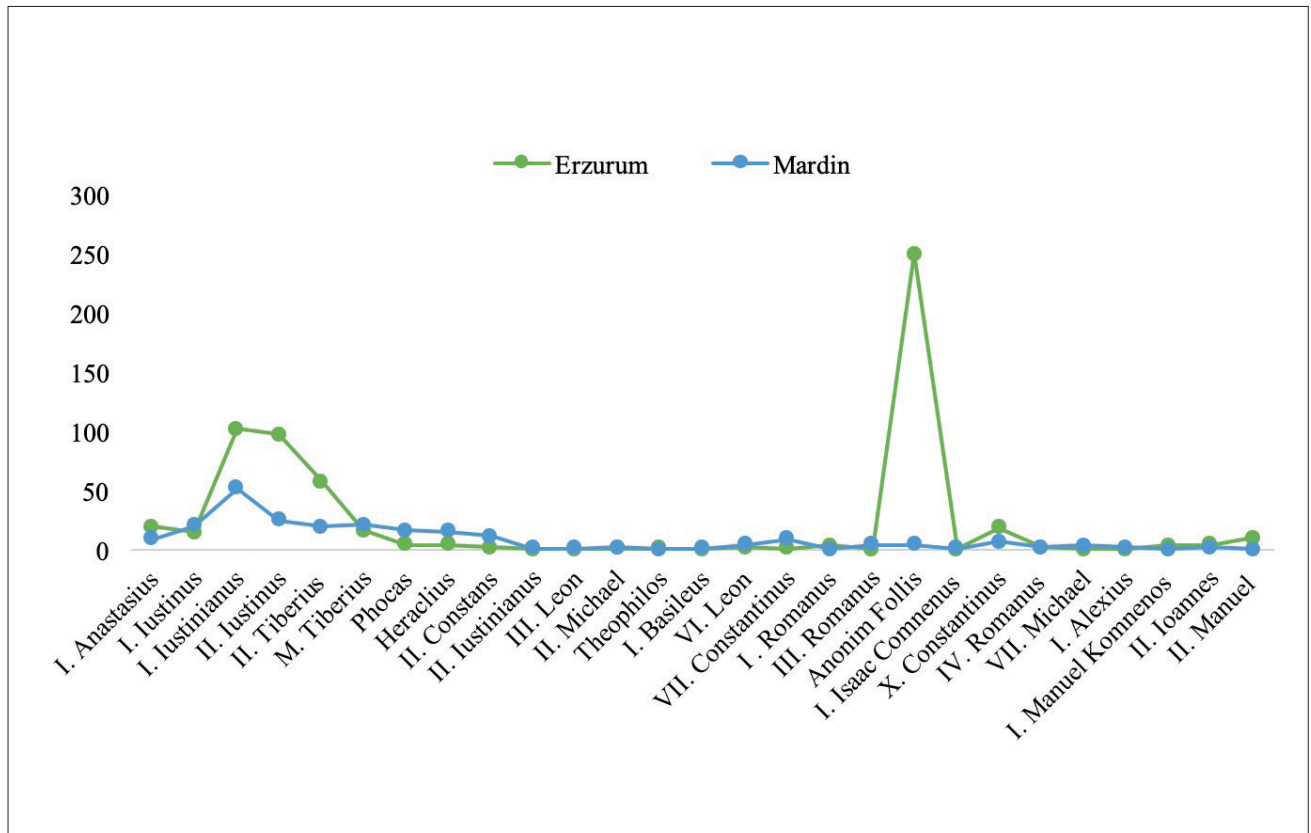

Çizelge 3: Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkelerinin İmparatorlara Göre Dağılımı / *Distribution of Byzantine Coins Exhibited in Erzurum Archaeological Museum according to Emperors*

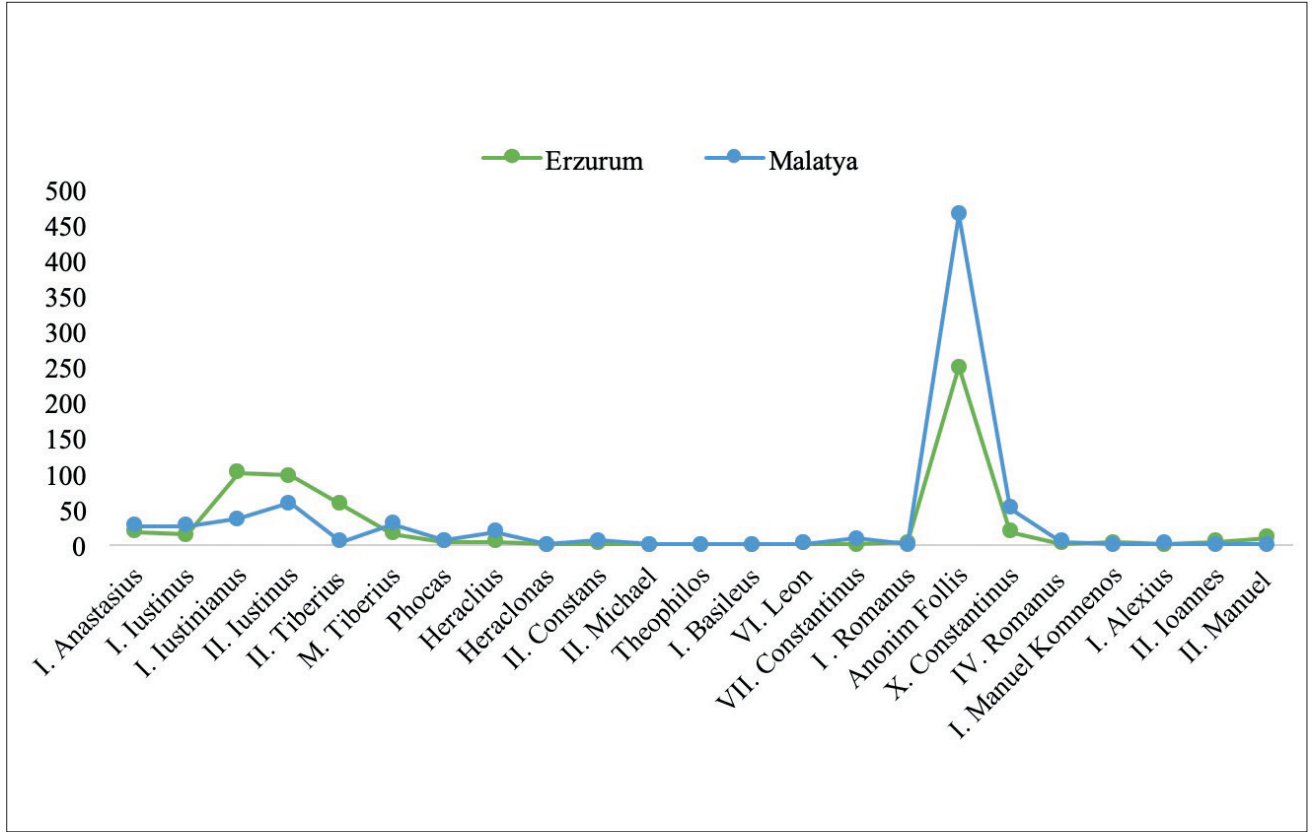

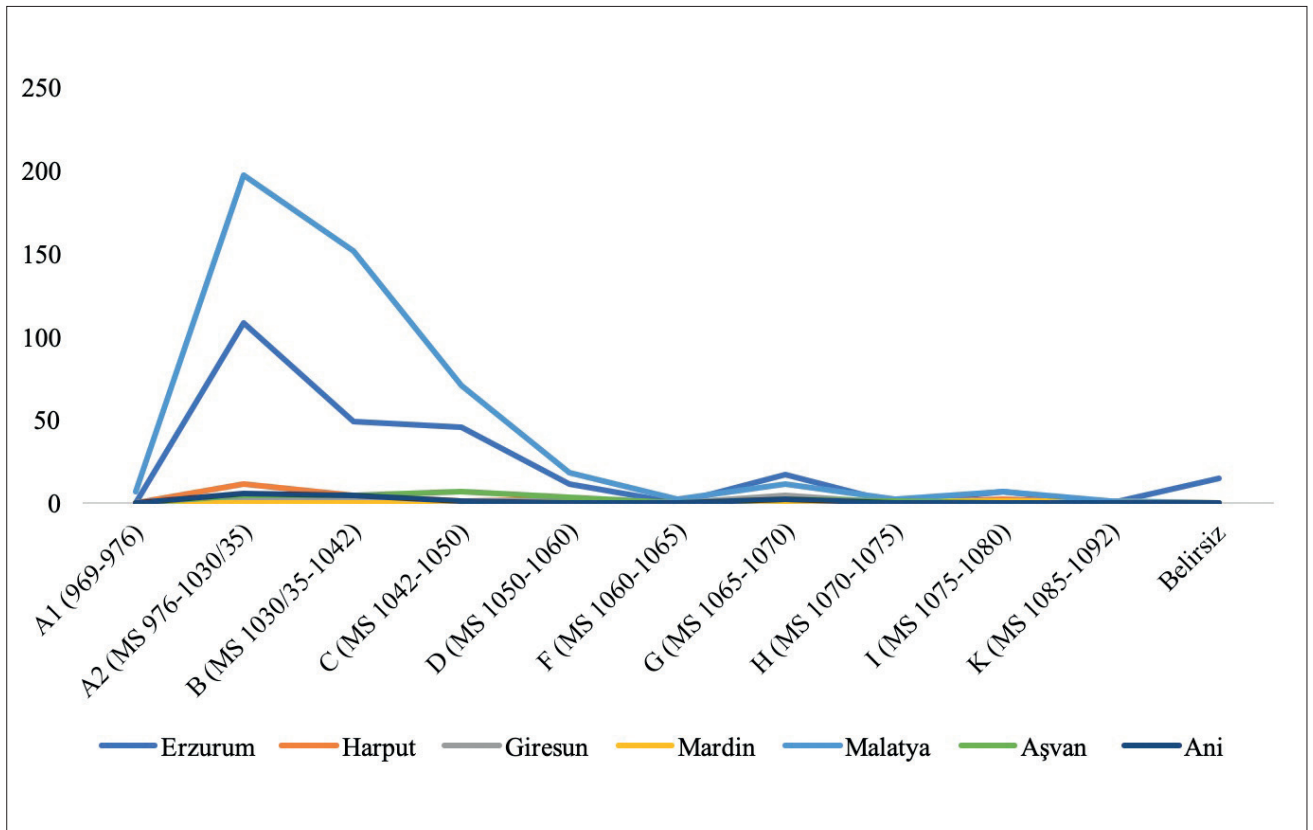
Çizelge 4: Erzurum Arkeoloji Müzesindeki Anonim Follisler'in Tiplere Göre Dağılımı / *Distribution of Anonymous Folles Exhibited in Erzurum Archaeological Museum according to Types*

Çizelge 5: Erzurum Arkeoloji Müzesi ve Mardin Müzesi Bizans Sikkelerinin İmparatorlara Göre Dağılımının Karşılaştırılması / *Comparison of Distribution of Byzantine Coins Exhibited in Erzurum Archaeological Museum with Those Exhibited in Mardin Museum according to Emperors*

Çizelge 6: Erzurum ve Malatya Arkeoloji Müzeleri Bizans Sikkelerinin İmparatorlara Göre Dağılımının Karşılaştırılması / Comparison of Distribution of Byzantine Coins Exhibited in Erzurum Archaeological Museum with Those Exhibited in Malatya Archaeological Museum according to Emperors

Çizelge 7: Erzurum ve Çevresi Yayımlanmış Anonim Follisler'in Gruplara Göre Dağılımının Karşılaştırılması / Comparison of Distribution of Anonymous Follis in Erzurum and its Territories according to Groups

KATALOG**I. Anastasius (MS 491-518)****Konstantinopolis****Büyük Follis****III. Dönem****MS 498-518**

Öy: [DNANAS]TA-[SI]VSPPAVC; İmparatorun diademli, zırhlı ve paludamentumlu büstü, sağa.

Ay: M, üstte haç, sol ve sağ boşlukta yıldız; aşağıda off. harfi. Kesimde: CON

Ref: DOC I, s. 18-19, 23a.1-10; BMC I, s. 14, 18-19; BN, s. 26, 66-67; MIB I, s. 100, 27; Tekin 1999, s. 119, 7; Demirel Gökalp 2009b, s. 53, 4-10; Ünal 2012, s. 16, 1; Demirel Gökalp 2014, s. 22, 3; Demirel Gökalp 2017a, s. 14, 5-7; Ünal vd. 2017, s. 72, 180.

1*. AE 36 mm, 14.00 gr, ky. 7, off. A; Müz. Env. No: 2010/46.

I. Iustinus (MS 518-527)**Konstantinopolis****Follis**

Öy: DNIVSTI-[NVSPPAVC]; İmparatorun diademli, zırhlı ve paludamentumlu büstü, sağa.

Ay: M, üstte haç, sağ ve sol boşlukta birer yıldız, aşağıda off. harfi. Kesimde: CON

Ref: DOC I, s. 39, 8c; BMC I, s. 14, 22-24; BN, s. 40, 2; MIB I, s. 103, 11; Tekin 1999, s. 121, 17; Demirel Gökalp 2009b, s. 54, 18; Demirel Gökalp 2014, s. 23, 30; Demirel Gökalp 2017a, s. 18, 39.

2*. AE 31 mm, 14.00 gr, ky. 6, off. Γ; Müz. Env. No: 2017/185.

I. Iustinianus (MS 527-565)**Konstantinopolis****Follis****MS 527-538**

Öy: DNIVSTINI-ANVSPPAVC; İmparatorun diademli, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa.

Ay: M, üstte haç, sağ ve sol boşlukta birer yıldız, aşağıda off. harfi. Kesimde: CO[N]

Ref: DOC I, s. 80, 30; BMC I, s. 30, 33-37; BN, s. 75, 1-3; MIB I, s. 111, 83; Demirel Gökalp 2009b, s. 56, 32; Demirel Gökalp 2014, s. 28, 64-66; Demirel Gökalp 2017a, s. 22, 77.

3*. AE 33 mm, 12.73 gr, ky. 12, off. [ ]; Müz. Env. No: 2015/7.

Yarım Follis**MS 527-538**

Öy: DNIVSTINI-ANVSPPAVC; İmparatorun diademli, zırhlı ve paludamentumlu büstü sağa.

Ay: K, sol boşlukta uzun haç, üstte ve altta birer yıldız, aşağıda off. harfi.

Ref: DOC I, s. 81, 33b; BMC I, s. 35, 102-104; BN, s. 77, 15; MIB I, s. 112, 90; Demirel Gökalp 2009b, s. 57, 42; Demirel Gökalp 2014, s. 28, 67-68; Demirel Gökalp 2017a, s. 24, 85-88.

4*. AE 24 mm, 7.75 gr, ky. 7, off. Γ; Müz. Env. No: 2017/183.

II. Iustinus (MS 565-578)**Konstantinopolis****Follis****MS 569-570**

Öy: [DNIVSTI]-NVSPPAVC; II. Iustinus solda ve eşi Sophia sağda; cepheden, nimbuslu ve arkalıklı tahta oturuyorlar. II. Iustinus sağ elinde haçlı globus; Sophia sağ elinde haçlı asa taşıyor.

Ay: M, solda, A/N/N/O üstte haç, sağda yıl rakamı, aşağıda off. harfi. Kesimde: CON

Ref: DOC I, s. 206, 26c; BN, s. 130, 19; BMC I, s. 79, 44; MIB II, s. 94, 43a, J.5; Ünal 2012, s. 33, 47; Demirel Gökalp 2017a, s. 36, 173.

5*. AE 31 mm, 11.75 gr, ky. 12, off. Δ; tarih: 4; Müz. Env. No: 2017/186.

Pentanummium**MS 565-578**

Öy: II. Iustinus'un monogramı.

Ay: E, sağda haç.

Ref: DOC I, s. 219-200, 60e; BN, s. 133, 61-63; MIB II, s. 97, 45; Sear 2006, s. 92, 364; Tekin 1999, s. 134, 67; Ünal 2012, s. 39, 75-79; Ünal vd. 2017, s. 73, 184.

6*. AE 17 mm, 2.20 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2017/116.

Nikomedia**Pentanummium****MS 565-578**

Öy: II. Iustinus'un monogramı.

Ay: E, sağda N.

Ref: DOC I, s. 234, 116; BN, s. 137, 41-44; MIB II, s. 99, 48; Sear 2006, s. 95, 371; Tekin 1999, s. 136, 79; Ünal 2012, s. 42, 82.

7*. AE 24 mm, 2.15 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2017/119.

Mauricius Tiberius (MS 582-602)**Konstantinopolis****Decanummia****MS 582-602**

Öy: DNTIBE-RPPAV; İmparatorun zırhlı ve haçlı taçlı büstü, cepheden. Elleri görünmüyor.

Ay: I, üstte haç, sağ ve sol boşlukta birer yıldız. Kesimde: CON

Ref: MIB II, s. 117, 72a; Sear 2006, s. 120, 498a.

8*. AE 20 mm, 2,55 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2010/52.

Thessalonika**Yarım Follis****MS 591-592**

Öy: ONMAVRC-TIBPPAVC; İmparatorun tüy sorguçlu miğfer ya da haçlı taçlı, zırhlı, kalkanlı, sağ elinde haçlı globus taşıyan büstü, cepheden.

Ay: K, solda, A/N/N/O üstte haç, sağda yıl rakamı, aşağıda off. harfi, Kesimde: TES

Ref: DOC I, s. 322, 82; BN, s. 189, 4; BMC I, s. 139, 119; MIB II, s. 124, 113d, J.10.

9*. AE 23 mm, 6.95 gr, ky. 11, tarih: X; Müz. Env. No: 2010/51.

Antiokheia**Decanummium****MS 588-589**

Öy: ONITI[OCΓ-NITPPAIIV]; İmparatorun konsül kıyafetli, yonca biçimli süslü taçlı büstü, cepheden. Sağ elinde mappa, sol elinde kartallı asa tutuyor.

Ay: X, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı, Kesimde: P.

Ref: DOC I, s. 350, 199; Sear 2006, s. 128, 536.

10*. AE 17 mm, 3.10 gr, ky. 5, tarih: IIY; Müz. Env. No: 2017/115.

Heraclius (MS 610-641)**Konstantinopolis****Follis****MS 615-616**

Öy: [ddNN]HERA[ETHERA]CONST; Solda Heraclius, sağda daha kısa boyda Heraclius Constantinus, tam boy cepheden; chlamys ve taç giyimliler ve sağ ellerinde haçlı globus taşıyorlar. Başları arasında haç.

Ay: M, solda, A/N/N/O, üstte christogram, sağda tarih, aşağıda off. harfi. Kesimde: CON.

Ref: DOC II/I, s. 284, 81a; Tekin 1999, s. 150, 126; Sear 2006, s. 171, 805; Ünal 2012, s. 52, 109; Demirel Gökalp 2014, s. 58, 245; Demirel Gökalp 2017a, s. 62, 360; Ünal vd. 2017, s. 77, 191.

11*. AE 29 mm, 11.55 gr, ky. 6, off. A; tarih: G; Müz. Env. No: 2005/2.

Yarım Follis**MS 629-30**

Öy: Lejand yok, solda Heraclius, ayakta, bıyıklı ve uzun sakallı, askeri giysili, haçlı taç giymiş, sağ elinde uzun haç taşıyor; sol eli belinde. Sağda Heraclius Constantinus, ayakta, kısa sakallı, chlamys giymiş, haçlı tacı var, sağ elinde haçlı globus. Başları arasında haç, sağda [K].

Ay: K, solda A/N/N/O, sağda yıl rakamı, aşağıda off. harfi.

Ref: DOC II/I, s. 302, 118a; BN, s. 281, 89; MIB III, s. 227, 171a, J.20; Sear 2006, s. 174, 815; Tekin 1999, s. 151, 130.

12*. AE 22 mm, 3.55 gr, ky. 1, off. A; tarih: XX; Müz. Env. No: 2009/27.

Theophilos (MS 829-842)**Konstantinopolis****Follis****MS 829-830/831**

Öy: *•ΘΕ OFIΛ BACIΛ; İmparatorun büstü cepheden, sakallı, taçlı, khlamys giymiş, büstü cepheden sağ elinde patrik haçı, sol elinde akakia tutuyor.

Ay: M, solda X / X / X, üstte haç, sağda, N / N / N, aşağıda off. harfi.

Ref: DOC III/I, s. 433, no. 13.1; BMC II, s. 422, 15-16; Tekin 1999, s. 151, 152; Demirel Gökalp 2009b, s. 98, 436.

13*. AE 27 mm, 5.75 gr, ky. 6, off. θ; Müz. Env. No: 2009/22.

I. Romanus (MS 920-944)**Konstantinopolis****Follis****MS 931-944**

Öy: +RΩMANH·BACIΛ[LEVSRΩM]; İmparatorun büstü cepheden, haçlı taçlı, sakallı ve tablionlu khlamys giyimli. Sağ elinde ucu yonca biçimli süslü labarum, sol elinde haçlı globus taşıyor.

Ay: Dört satır: +RΩMA / H·ENΘEΩBA / SILEVSRΩ / MAIΩN

Ref: DOC III/II, s. 562, no. 25a.1; Tekin 1999, s. 168, 180; Ünal 2012, s. 67, 151; Demirel Gökalp 2017a, s. 80, 522.

14*. AE 27 mm, 6.55 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2005/4.

VII. Constantinus (MS 913-959)**Konstantinopolis****Follis****MS 945-950**

Öy: +CONST'BA SİL'ROM; İmparatorun büstü, cepheden, sakallı, taçlı ve loros giyimli, sol elinde haçlı globus, sağ elinde akakia tutuyor.

Ay: Dört satır: +CONST' / ENΘEOBA / SILEVSR / OMEON

Ref: DOC III/II, s. 566, no. 26.7; BMC II, s. 463, 45; Tekin 1999, s. 169, 189; Demirel Gökalp 2009b, s. 101, 461; Ünal 2012, s. 66, 148; Demirel Gökalp 2017a, s. 80, 576.

15*. AE 23 mm, 7.15 gr, ky. 6, Çift Darplı; Müz. Env. No: 2005/3.

Anonim Follisler (MS 970-1092)**A2 Grubu****MS 976-1030/1035**

Öy: + ΕΜΜΑ NOVHA; İsa'nın sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol eli ile İncil tutan büstü, cepheden. Kapakta, sağ ve sol boşlukta nokta bezeme.

Ay: Dört satır: + IHCYC / XRICTYC / BACILEC' / BACILE'

Varyasyon 3

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında tek nokta.

Ref: DOC III/II, s. 651, A2.3.1; Tekin 1999, s. 174, 203-204; Katsari vd. 2012, s. 148, 308-314; Demirel Gökalp 2017a, s. 86-88, 644-663.

16*. AE 34 mm, 10.00 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2008/16.

Varyasyon 5

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde birer nokta.

Ref: DOC III/II, s. 652, A2.5.3; Tekin 1999, s. 175, 205; Katsari vd. 2012, s. 148-149, 316-319; Demirel Gökalp 2017a, s. 88, 669-683.

17*. AE 31 mm, 11.57 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/247.

Varyasyon 6

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde —

Ref: DOC III/II, s. 652, A2.6.

18*. AE 30 mm, 12.20 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2005/1.

Varyasyon 8

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 652, A2.8; Tekin 1999, s. 175, 206-207; Katsari vd. 2012, s. 149, 321-324; Demirel Gökalp 2017a, s. 88, 686-690.

19*. AE 32 mm, 8.38 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2008/17.

Varyasyon 9

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde: - :: -

Ref: DOC III/II, s. 654, A2.9; Demirel Gökalp 2017a, s. 88, 691-692.

20*. AE 34 mm, 18.25 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/10.

21. AE 31 mm, 14.41 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/81.

Varyasyon 11

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 654, A2.11; Demirel Gökalp 2014, s. 77, 297.

22*. AE 33 mm, 13.75 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/5.

Varyasyon 15a

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde - A -

Ref: DOC III/II, s. 656, A2.15a.

23*. AE 33 mm, 13.82 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/8.

Varyasyon 20

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında tek nokta.

Ref: DOC III/II, s. 658, A2.20; Demirel Gökalp 2017a, s. 90, 710-711.

24*. AE 29 mm, 11.98 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/254.

Varyasyon 21

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde - * -

Ref: DOC III/II, s. 658, A2.21; Demirel Gökalp 2014, s. 78, 308.

25*. AE 33 mm, 7.25 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2008/15.

Varyasyon 23

Nimbusta iki nokta bezeme, kitabın kapağında:

— —

bezeme, yazının altında ve üstünde

Ref.: DOC III/II, s. 658, A2.23.1; Ünal 2012, s. 74, 170; Demirel Gökalp 2014, s. 78, 309; Demirel Gökalp 2017a, s. 90, 712.

26*. AE 31 mm, 14.00 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/8.

Varyasyon 24

Nimbusta iki nokta, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 659, A2.24; Tekin 1999, s. 176, 212-214; Katsari vd. 2012, s. 149, 334; Ünal 2012, s. 74, 172-174; Demirel Gökalp 2017a, s. 90, 715-734.

27. AE 32 mm, 13.95 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/77.

28. AE 31 mm, 10.76 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/252.

29*. AE 31 mm, 9.05 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/11.

30. AE 30 mm, 13.19 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/79.

31. AE 29 mm, 10.31 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/258.

32. AE 29 mm, 9.10 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/4.

33. AE 27 mm, 7.65 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/114.

Varyasyon 24a

Nimbusta iki nokta, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 661, A2.24a; Demirel Gökalp 2014, s. 78, 319.

34*. AE 29 mm, 7.24 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/83.

35. AE 26 mm, 6.60 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/13.

Varyasyon 27

Nimbusta iki nokta, kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde: · · · ·

Ref: DOC III/II, s. 662, A2.27; Demirel Gökalp 2014, s. 78, 320.

36*. AE 32 mm, 15.80 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/3.

Varyasyon 31

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: be-
zeme, yazının altında ve üstünde: · ↑ ·

Ref: DOC III/II, s. 663, A2.31; Demirel Gökalp 2017a, s. 90, 740.

37*. AE 35 mm, 17.75 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/2.

38. AE 31 mm, 9.65 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/9.

Varyasyon 32

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: yazının
altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 663, A2.32; Ünal 2012, s. 76, 181; Demirel Gökalp 2017a, s. 90, 742.

39*. AE 30 mm, 10.00 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/10.

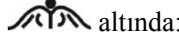

Varyasyon 35

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: bezeme, yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 665, A2.35.

40*. AE 30 mm, 9.39 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/78.

Varyasyon 39

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: bezeme, yazının üstünde: altında:

Ref: DOC III/II, s. 665, A2.39; Ünal 2012, s. 77, 183; Demirel Gökalp 2014, s. 79, 333; Demirel Gökalp 2017a, s. 92, 750.

41*. AE 30 mm, 12.00 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/58.

Varyasyon 40a

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: bezeme, yazının üstünde: altında:

Ref: DOC III/II, s. 667, A2.40.a; Tekin 1999, s. 177, 216; Demirel Gökalp 2017a, s. 92, 761.

42. AE 33 mm, 17.10 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2010/45.

43. AE 33 mm, 16.10 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/84.

44. AE 31 mm, 11.64 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2009/7.

45. AE 30 mm, 10.85 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/16.

46*. AE 30 mm, 8.30 gr, ky. 5 Müz. Env. No: 2013/250.

47. AE 28 mm, 8.55 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/5.

48. AE 28 mm, 6.70 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/6.

Varyasyon 41

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: bezeme, yazının üstünde ve altında:

Ref: DOC III/II, s. 668, A2.41; Tekin 1999, s. 177, 220; Katsari vd. 2012, s. 150, 345; Ünal 2012, s. 78, 189; Demirel Gökalp 2017a, s. 92, 765.

49*. AE 29 mm, 12.20 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2010/47.

Varyasyon 43

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: bezeme, yazının altında: - C -

Ref: DOC III/II, s. 670, A2.43; Demirel Gökalp 2014, s. 80, 365; Demirel Gökalp 2017a, s. 92, 782.

50*. AE 31 mm, 9.05 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2009/8.

Varyasyon 47

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağında: bezeme, yazının altında:

Ref: DOC III/II, s. 671, A2.47; Tekin 1999, s. 178, 223-224; Katsari vd. 2012, s. 150, 349-352; Ünal 2012, s. 79, 193; Demirel Gökalp 2017a, s. 92, 797.

51. AE 31 mm, 8.95 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/251.

52. AE 29 mm, 12.01 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/253.

53. AE 29 mm, 11.39 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/256.

54*. AE 28 mm, 10.20 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/257.

55. AE 28 mm, 8.70 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/82.

56. AE 26 mm, 12.55 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2014/36.

Varyasyon 48

Nimbustaki bezeme üstte: , iki yanda: iki nokta, kitabın kapağında:

yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 673, A2.48; Tekin, 1999, s. 178, 225-226; Demirel Gökalp 2009b, s. 110, 613; Demirel Gökalp 2014, s. 81, 393; Demirel Gökalp 2017a, s. 94, 823.

57. AE 34 mm., 15.85 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/4.

58. AE 34 mm., 15.75 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/6.

59*. AE 34 mm., 14.80 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/7.

60. AE 34 mm., 12.40 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/12.

Varyasyon 50

Nimbustaki bezeme: , kitabın kapağındaki bezeme:

yazının altında ve üstünde:

Ref: DOC III/II, s. 673, A2.50; Demirel Gökalp 2009b, s. 110, 614; Demirel Gökalp 2014, s. 82, 397; Demirel Gökalp 2017a, s. 94, 825.

61*. AE 32 mm, 17.60 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/9.

Varyasyonu Okunamayan

62. AE 33 mm, 11.45 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/12.

63. AE 32 mm, 18.35 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2007/11.

64. AE 32 mm, 11.97 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/273.

65. AE 31 mm, 11.80 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/76.

66. AE 30 mm, 9.15 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/80.

67. AE 29 mm, 8.85 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/17.

68. AE 27 mm, 6.25 gr, ky. 12; Müz. Env. No: 2013/115.

69. AE 25 mm, 8.15 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/248.

B Grubu

MS 1030/1035-1042 (?)

Öy: + ΕΜΜΑ ΝΟΒΗΛ; İsa'nın sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda ve haçın sağ ile sol kollarının yukarısındaki boşluklarda birer nokta olan büstü, cepheden. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından tutuyor, sol eli ile İncil tutuyor. Kapakta nokta bezeme: , sağ ve sol boşlukta: $\bar{TC} / \bar{XC}$

Ay: İki basamaklı kaide üzerinde haç, haçın kollarının ucunda birer nokta. Haçın kolları arasında üç satır halinde: $\bar{TS} - \bar{XS} / \text{BAS ILE} / \text{BAS ILE}$

Ref: DOC III/II, s. 676, B.1; Bendall vd. 1993, s. 59, 826; Tekin 1999, s. 179, 228; Demirel Gökalp 2009b, s. 112, 641; Ünal 2012, s. 79, 195; Demirel Gökalp 2017a, s. 96, 906.

70. AE 32 mm, 11.80 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/263.
 71. AE 31 mm, 13.75 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2006/5.
 72. AE 31 mm, 11.29 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/259.
 73. AE 31 mm, 11.09 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/260.
 74. AE 30 mm, 11.18 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/261.
 75. AE 30 mm, 10.90 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/262.
 76. AE 30 mm, 9.65 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/266.
 77. AE 29 mm, 11.87 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/265.
 78. AE 29 mm, 10.80 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/264.
 79*. AE 29 mm, 9.50 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2009/14.
 80. AE 29 mm, 6.50 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/267.
 81. AE 26 mm, 10.22 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/268.

C Grubu

MS 1042 (?) -1050

Öy: + EMMA NOVHA; İsa Antiphonetes'in dizlerine kadar betimlenmiş figürü, cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış; sol eli ile İncil tutuyor. Kapağın üzerinde bordür içerisinde nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$

Ay: Mücevher taşları ile süslü haç, haçın kollarının ucunda birer nokta ve kolları arasında iki satır halinde; $\overline{\text{IC}} - \overline{\text{XC}} / \text{NI} - \text{KA}$

Ref: DOC III/II, s. 681, C.1; Tekin 1999, s. 180, 235; Ünal 2012, s. 80, 208; Demirel Gökalp 2017a, s. 100, 1005; Evans 2018, s. 243, 1247.

82. AE 32 mm, 9.64 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/227.
 83. AE 32 mm, 6.21 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/242.
 84. AE 31 mm, 10.07 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/229.
 85. AE 31 mm, 10.01 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/232.
 86. AE 30 mm, 10.64 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/244.
 87*. AE 30 mm, 9.95 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/235.
 88. AE 30 mm, 7.85 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2017/184.
 89. AE 30 mm, 7.31 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/234.
 90. AE 30 mm, 7.24 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/240.
 91. AE 30 mm, 7.06 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2015/9.
 92. AE 30 mm, 6.98 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/243.
 93. AE 29 mm, 10.29 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/237.
 94. AE 29 mm, 9.17 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/231.
 95. AE 29 mm, 9.16 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2008/18.
 96. AE 29 mm, 8.60 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/230.
 97. AE 29 mm, 8.21 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/246.
 98. AE 29 mm, 6.07 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/233.
 99. AE 28 mm, 10.15 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/245.
 100. AE 28 mm, 9.92 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/239.
 101. AE 28 mm, 9.45 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2006/6.
 102. AE 28 mm, 8.35 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2017/121.
 103. AE 28 mm, 7.80 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/236.
 104. AE 27 mm, 9.42 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/238.
 105. AE 27 mm, 8.79 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/228.
 106. AE 27 mm, 7.04 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/241.

D Grubu

MS 1050-1060

Öy: Lejand yok, İsa arkalıklı tahtta oturuyor, cepheden, sakallı, haç nimbuslu, haçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himationlu, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı göğsüne doğru kaldırmış, sol eli ile dizindeki kitap tutuyor, kapakta nokta bezeme ✠ , sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$
 Ay: Üç satır: IS XS / BASILE / BASIL yazının üzerinde +, yazının altında; - - -

Ref: DOC III/II, s. 685, D.1; Tekin 1999, s. 182, 250; Ünal 2012, s. 81-82, 227-233; Demirel Gökalp 2017a, s. 102, 1092; Evans 2018, s. 243, 1248.

- 107*. AE 34 mm, 8.31 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/249.
 108. AE 28 mm, 7.91 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/255.

G Grubu

MS 1065-1070

Öy: Lejand yok, İsa'nın sakallı, taç nimbuslu, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde tomar tutan büstü, cepheden. Sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$. Noktalı bordür ile çevrili.

Ay: Lejand yok, Meryem'in büstü, cepheden, nimbuslu, orans, tunik ve maphorion giyimli, sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{MP}} \overline{\text{EV}}$. Noktalı bordür ile çevrili.

Ref: DOC III/II, s. 692, G.1; Tekin 1999, s. 183, 256; Ünal 2012, s. 83, 238; Demirel Gökalp 2017a, s. 104, 1127; Evans 2018, s. 243, 1251.

109. AE 28 mm, 8.05 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/274.
 110*. AE 27 mm, 8.35 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2017/122.
 111. AE 27 mm, 6.15 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2009/3.
 112. AE 21 mm, 4.70 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2017/118.

I Grubu

MS 1075-1080

Öy: Lejand yok, İsa'nın uzun çatalı sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda birer nokta, tunik ve himation giyimli, sağ eli takdis pozisyonunda göğsünde pelerinin kenarından, sol elinde kitap tutan büstü, cepheden. Kapakta ✠ bezeme, sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$

Ay: Lejand yok, Latin haçı, her bir uçta iki ufak nokta arasında büyük bir nokta ve ortada ufak haç, aşağıda haçın alt ucunun her iki yanında birer nokta ve bitkisel bezeme, üstte sağ ve sol boşlukta birer hilal.

Ref: DOC III/II, s. 696, I.1; Tekin 1999, s. 184-185, 262; Ünal 2012, s. 84, 272; Demirel Gökalp 2017a, s. 106, 1152.

- 113*. AE 26 mm, 4.31 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/112.
 114. AE 25 mm, 3.14 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/113.

X. Constantinus MS 1059-1067**Konstantinopolis****Follis****MS 1059-1067**

Öy: +EMMA NOVHA; İsa, kare souppedion üstünde ayakta duruyor, cepheden, sakallı, başında haçlı nimbus, nimbusun her bir kolunda nokta, tunik ve himation giyimli. Sağ eli ile pelerinini, sol elinde İncil tutuyor. Sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$

Ay: Sağda: +KΩNTAK, solda: EYAKAVFO; Solda Eudokia ayakta cepheden, pendilialı taçlı ve loros giyimli. Sağda Constantinus ayakta, cepheden, pendilialı taç giymiş, loros giyimli. Aralarında ortasında haç bulunan labarum tutuyorlar. Labarum üç basamaklı kaide üstünde. Her ikisi de bir elini göğsüne götürmüştü.

Ref: DOC III/II, s. 774, 8.1; BMC II, s. 517, 18; Tekin 1999, s. 189, 278; Ünal 2012, s. 87, 304; Demirel Gökalp 2014, s. 98, 745; Demirel Gökalp 2017a, s. 108, 1195.

115*. AE 30 mm., 8.85 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2017/120.

116. AE 28 mm., 7.30 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/270.

117. AE 28 mm., 4.93 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/271.

118. AE 24 mm., 5.07 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/272.

Öy: +EMMA NOVHA; İsa'nın büstü cepheden, uzun sakallı, haç nimbuslu ve himationlu. Sağ eli göğsünde, sol elinde kitap tutuyor. Sağ ve sol boşlukta: $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$

Ay: +KΩNRACI ΛEYCOΔOVK; İmparatorun büstü cepheden, sakallı, pendilialı taçlı ve loroslu, sağ elinde dikey olarak haç, sol elinde akakia tutmaktadır.

Ref: DOC III/II, s. 777, 9.1; BMC II, s. 519, 32; Tekin 1999, s. 190, 282; Ünal 2012, s. 88, 313; Demirel Gökalp 2014, s. 100, 789; Demirel Gökalp 2017a, s. 110, 1216.

119*. AE 28 mm, 6.60 gr, ky. 6; Müz. Env. No: 2014/7.

IV. Romanus MS 1068-1071**Konstantinopolis****Follis****MS 1068-1071**

Öy: Lejand yok, İsa'nın büstü cepheden, sakallı başının arkasında içi nokta bezemeli haç nimbus var. Tunik ve himation giyimli. Sağ elinde pelerinini tutuyor. Sol elinde kitap var. Solda $\overline{\text{IC}} - \overline{\text{NI}}$, sağda $\overline{\text{XC}} - \overline{\text{KA}}$

Ay: Latin haçı ortasında X, her bir kolun ucunda biri büyük ikisi küçük nokta var. Haçın kolları arasında; C / R / P / Δ

Ref: DOC III/II, s. 796, 8.1; BMC II, s. 528, 9; Tekin 1999, s. 191, 285; Ünal 2012, s. 89, 316; Demirel Gökalp 2014, s. 101, 797; Demirel Gökalp 2017a, s. 112, 1235.

120*. AE 27 mm, 4.72 gr, ky. 12; Müz. Env. No: 2013/269.

II. Ioannes Komnenos MS 1118-1143**Konstantinopolis****Hyperpyron****MS 1118-1122 (?)**

Öy: İsa cepheden, sakallı, nimbuslu, tunik ve colobion giyimli, arkalıksız tahtta oturuyor. Sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış, sol elinde İncil tutuyor, kapağında nokta bezeme ✠ , başının sol ve sağında $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$

Ay: +IΩΔECPOTH; Solda imparator, sağda Meryem büstü cepheden aralarında patrik haçı tutuyorlar. İmparator haçlı taçlı, sakallı, loros giyimli ve akakia tutuyor başının üzerinde Manus Dei. Meryem nimbuslu, tunik ve maphorion giyimli, başının üzerinde $\overline{\text{ΘV}}$, sağ boşlukta $\overline{\text{M}}$.

Ref: DOC IV/I, s. 255, 1a; BMC II, s. 557, 10-14.

121*. AV 4.00 gr, 33 mm, ky. 5; Müz. Env. No: 2013/175.

MS 1122-1137 (?)

Öy: İsa cepheden, sakallı, nimbuslu, tunik ve colobion giyimli, arkalıksız tahtta oturuyor. Sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış, sol elinde İncil tutuyor, kapağında ✠ , başının sol ve sağında $\overline{\text{IC}} / \overline{\text{XC}}$

Ay: Solda imparator, sağda Meryem her ikisi de ayakta cepheden, imparator Meryem tarafından taçlandırılıyor. İmparator stemma, divitision, yakalık ve loros giyimli, sağ elinde labarum, sol elinde akakia tutuyor. Meryem tunik ve maphorion giyimli. Başlarının arasında $\overline{\text{MΘ}}$, solda: $\overline{\text{IΩ}} / \overline{\text{ΔCC}} / \overline{\text{ΠOT}} / \overline{\text{TΩ}} / \overline{\text{Π}}$, sağda: $\overline{\text{ΦV}} / \overline{\text{PO}} / \overline{\text{ΓC}} / \overline{\text{NH}} / \overline{\text{T}}$

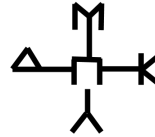
Ref: DOC IV/I, s. 256, 2.1; BMC II, s. 560, 41.

122*. AV 4.15 gr, 31 mm, ky. 6; Müz. Env. No: 2013/168.

I. Manuel Komnenos MS 1143-1180**Thessalonika****Yarım Tetarteron****MS 1143-1152**

Öy: İmparatorun sakalsız, loros giyimli, sağ elinde labarum, sol elinde haçlı globus taşıyan büstü, cepheden.

Ay:

Ref: DOC IV/I, s. 334, 20; BMC II, s. 580, 83-85.

123*. AE 18 mm, 2,30 gr, ky. 5; Müz. Env. No: 2009/24.

Levha 1

Levha 2

Levha 5

KAYNAKÇA

- ADONTZ, N., 1970,
Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System, (Çev. N. G. Garsoian), Lisbon.
- AYTAÇ, F., 2017,
“*Harput İç Kale Kazılarında 2014-2015 Sezonunda Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri*”, **Social Sciences**, cilt 12, sayı 3: 140-153.
- BAYRAM, M., 2019,
2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- BENDALL, S., ILISCH, L., MORRISSON, C., 1993,
Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon, Berlin.
- BMC I,
Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum: vol. I, (Ed. W. Wroth), London, 1908.
- BMC II,
Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum: vol. II, (Ed. W. Wroth), London, 1908.
- BN,
Catalogue Des Monnaies Byzantines De La Bibliothèque Nationale I: Anastasius I –Justinian II, (C. Morriison), Paris 1970.
- CHAMICH, F. M., 1827,
History of Armenian, From B.C. 2247 to the of Christ 1780 or 1299 of the Armenia Era, (Çev. J. Avdall), Calcuta.
- CROKE, B., CROW, J., 1983,
“*Procopius and Dara*”, **The Journal of Roman Studies**, vol. 73: 143-159.
- ÇİZMELİ-ÖĞÜN, Z., 2004,
“*Smintheion Kazıları Sikke Buluntuları*”, **Anadolu/Anatolia**, vol. 26: 25-37.
- ÇOLAKOĞLU, E., 2014,
“*Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum*”, **Türk İdare Dergisi**, sayı 479: 29-58.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2009a,
“*Malatya Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Bizans Anonim Follisleri*”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, vol. 9, no. 1: 217-250.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2009b,
Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri, Ankara.
- DEMİREL-GÖKALP Z., 2011,
“*Malatya Arkeoloji Müzesi’ndeki Bizans Sikkelerinin Değerlendirilmesi*”, Eds. A. Baş - R. Duran - O. Eravşar - Ş. Dursun, **XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Konya: 191-200.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2014,
Malatya Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkeleri Kataloğu, İstanbul.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2017a,
Kütahya Müzesi Bizans Sikkeleri, Ankara.
- DEMİREL-GÖKALP Z., 2017b,
“*Antik Phrygia’da Bizans Sikke Dolaşımı*”, **Sanat Tarihi Dergisi**, vol. XXVI/2: 379-393.
- DOC I,
Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume I, Anastasius to Maurice (491-602), (Ed. A. R. Bellinger), Washington, 1992.
- DOC II/I,
Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume II, Part I, Focas and Heraclius (602-641), (Eds. A. R. Bellinger - P. Grierson), Washington, 1993.
- DOC III/I,
Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume III, Part I, Leo III to Michael III (717-867), (Eds. A. R. Bellinger - P. Grierson), Washington, 1993.
- DOC III/II,
Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume III, Part II, Basil I to Nicephorus III (867-1081), (Ed. P. Grierson), Washington, 1993.
- DOC IV/I,
Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume IV, Part I, Alexius I to Alexius IV (1081-1204), (Ed. M. F. Hendy), Washington, 1999.
- EĞİLMEZ, S., 2004,
Erzurum ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- EĞİLMEZ, S., 2007,
“Karin Bölgesi ve Theodosiopolis’in Kuruluşu”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 33: 183-198.
- ERDOĞAN, N., 2015,
Mardin Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Doğu Roma Sikkeleri, Mardin.
- EVANS, J. D., 2018,
Coins from the Excavations at Sardis: Their Archaeological and Economic Contexts Coins from the 1973 to 2013 Excavations, London.
- FOSS, C., 1975,
“The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity”, *The English Historical Review*, vol. CCCLVII: 721-747.
- FOSS, C., 1996,
“Lycia in History”, **Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor**, Aldershot: 3-37.
- GANDZAKETS, K., 1986,
Kirakos Gandzakets’i’s History of the Armenians, (Çev. R. Bedrosian), New York.
- GROUSSET, R., 2005,
Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi, (Çev. S. Dolanoğlu), İstanbul.
- HERZFELD, E., 1968,
The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden.
- HONIGMAN, E., 1970,
Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (Çev. F. Işıltan), İstanbul.
- KAEGI, W. E., 2000,
Bizans ve İlk İslam Fetileri, (Çev. M. Özay), İstanbul.
- KAEGI, W. E., 2003,
Heraclius Emperor of Byzantium, Cambridge.
- KARABULUT ESER, A., 2000,
1989-1998 Yılları Ani Kazıları Sırasında Ele Geçirilen Bir Grup Sikke, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KARAOĞLU, T., 2017,
Giresun Müzesi’nde Bulunan Bir Grup Bizans Sikkesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- KATSARI, C., LIGHTFOOT, C. S., OZME, A., 2012,
The Amorium Mint and the Coin Finds, *Amorium Reports* 4, Berlin.
- KONUĞU, E., 1999,
“Şahrah-ı Garbi”, **XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, cilt II, Ankara: 649-654.
- LENGER, D. S., 2018,
“Antikçağ’da Sikkenin Amulet ve Talisman Olarak Kullanımı”, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 16, sayı 3: 317-326
- LYNCH, H. F. B., 1967,
Armenia Travels and Studies, vol. II, Beirut.
- MIB I,
Moneta Imperii Byzantini, vol. I: von Anastasius I bis Justinianus I (491-565), (W. Hahn), Wien, 1973.
- MIB II,
Moneta Imperii Byzantini, vol. II: von Justinus II bis Focas (565-610), (W. Hahn), Wien, 1975.
- MIB III,
Moneta Imperii Byzantini, vol. III: von Heraclius bis Leo III (610-720), (W. Hahn), Wien, 1981.
- MICNICOLL, A., 1973,
“Coins of the Aşvan Project”, **Anatolian Studies**, vol. 23, Aşvan 1968-1972: An Interim Report (1973): 187-190.
- MITCHELL, S.,
Geç Roma İmparatorluk Tarihi MS 284-641, (Çev. T. Kaçar), Ankara.
- MORGAN, J., 1918,
The History of the Armenian People: From the Remotest Times to the Present Day, (Çev. E. F. Barry), Boston.
- OSTROGORSKY, G., 2017,
Bizans Devleti Tarihi, (Çev. F. Işıltan), Ankara.
- ÖZDEMİR, M., 2018,
“Refahiye Yöresinde Bulunan Roma ve Bizans Sikkeleri”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, sayı 16, cilt 6: 107-119.
- ÖZYURT-ÖZCAN, H., 2007a,
“Doğu Anadolu’da Bir Bizans Kenti Theodosiopolis (Erzurum)”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, sayı 124: 81-94.
- ÖZYURT-ÖZCAN, H., 2007b,
“Erzurum Arkeoloji Müzesi’ndeki Bizans Sikkeleri”, **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Ankara: 1-16.
- ÖZYURT-ÖZCAN, H., 2009,
“Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Bizans Döneminde Ait Bir Grup Anonim Sikke”, **X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, Ankara: 539-550.

PAMUK, B., 2006,
XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, İstanbul.

PROCOPIUS, 1940,
The Building of Procopius, Loeb Classical Library.

SEAR, D. R., 2006,
Byzantine Coins and Their Values, London.

SEBEOS, 1998,
The Armenian History Attributed to Sebeos, (çev. R. W. Thompson), Liverpool.

SINCLAIR, T. A., 1989,
Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, vol. 2, London.

TEK, T., 2015,
“*Side Sikke Buluntuları Işığında MS 622/3’de Pamphylia’ya “Olası” Bir Sasani Saldırısı*”, **CollAn 14**: 123-136.

TEKİN, O., 1999,
Bizans Sikkeleri, İstanbul.

ÜNAL, C., 2012,
Manisa Müzesi Bizans Sikkeleri, Manisa.

ÜNAL, C., 2015,
Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri, Ankara.

ÜNAL, C., TATAR, Ö., TOY, M., 2017,
Tunay Demran Koleksiyonu, İzmir.

WEISSBACH, F. H., 1934,
Theodosiopolis, Pauly Real-Encyclopedic der Clasischen Altertumwissenschaft, München.

YALÇIN, O., 1992,
Erzurum ve Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul.

YİNANÇ, M. H., 1944,
Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Cilt I, Anadolu’nun Fethi, İstanbul.